ԳԵՂԻ ԿԱՄ ՔԵՂԱՅՈՑ ԲԵՐԴ

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

Գեղի կամ Քեղի բերդը կը գտնուէր Սիւնեաց Գեղարքունի գաւառին մէջ, Սեւանայ լիճին հարաւ-արեւմուտքը, համանուն Քեղայոյ ձորին մէջ։ Այս մեր ենթադրութիւնը հաստատող որոշ փաստեր չունինք. Յովհաննէս կաթողիկոսի Քեղուայ բերդի մասին գրածները քննելով՝ կը տեսնենք որ կը գտնուէր Գեղարքունի գաւառին մէջ։ Պէշիր (կամ Բըշր) Սեւանայ ծովամարտէն ետք՝ դէպի հարաւ կ'իջնէ ու Դուին կ'երթայ, եւ անկից կը յարձակի Քեղուայ բերդին վրայ «զկողմամբքն Գեղամաշէն գաւառին Մաղազայ», որմէ կը հետեւի թէ Գեղամաշէն գաւառի շրջանակին մէջ էր Քեղուայ բերդը։ Գեղամաշէն, որ Գեղարքունի գաւառ ալ կոչուած է, կը համապատասխանէ հիմակուան Կամոյի եւ Մարտունիի շրջաններուն. ունի 1735 քիլոմեթր քառակուսի տարածութիւն մը եւ կը գրաւէ Գեղամայ լճակին հարաւ-արեւմտեան մասը։ Գեղի բերդը կը յիշեն Վարդան, Յովհաննէս կաթողիկոս եւ Ստեփ. Օրպէլեան պատմիչները։ Վարդան եւ Օրպէլեան Գեղի ձեւով կը գրեն, իսկ Յովհ. կաթողիկոս՝ Քեղեայ բերդ։ Մօտը կար համանուն գիւղ մը։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Գեղի բերդի մասին ամէնէն աւելի հին տեղեկութիւններ տուողը՝ Յովհաննէս կաթողիկոսն է։ Գէորգ Մարզպետունի, 927ին, արաբ Պէշիր ոստիկանէն կը պաշարուի Գեղի բերդին մէջ։ Պէշիր՝ Աշոտ Երկաթէն Սեւանի ծովամարտին իր ամօթալի պարտութեան վրէժը առնելու եւ միանգամայն քօղարկելու համար իր պարտութիւնը՝ մեծ բանակով մը կը պաշարէ Քեղուայ բերդը. «Իսկ Բըշրն այն ամօթ զանձամբ արկեալ՝ ջնայր վրէժս փոխանակ այնր պահանջել, եւ դէպ ուղիղ գնացեալ յամրոցն Քեղայոյ, թերեւս անզգուշարար վերայ հասեալ՝ ստանալ նմա մարթասցէ, սակայն եւ անտի եւս ձեռս ի գլուխս ելանէր...»[1]։ Վասնզի Գէորգ Մարզպետունի, որ պատահմամբ Գեղի բերդին մէջ կը գտնուէր, երբ կ'իմանայ թէ թշնամին կատաղի փոթորիկի մը պէս բերդին վրայ կու գայ քարուքանդ ընելու՝ գլուխ կ'անցնի բերդին պաշտպանութեան, կը կազմակերպէ դիմադրութիւնը, կը քաջալերէ ժողովուրդը եւ կը պատրաստուի հերոսական պատերազմի մը, որովհետեւ ինքը մեծ էր հայրենասիրութեամբ, իսկ թշնամին՝ թիւով։ Գէորգ Մարզպետունի պաշարուած էր։ Յարձակումի նշանը կու տայ եւ իր սակաւաթիւ քաջերով ամրոցէն դուրս կը խոյանայ։ Պատերազմը բոցի մը պէս շուտով կը տարածուի ամրոցի դաշտին վրայ. Գէորգ Մարզպետունի՝ չորս կողմը մահ եւ աւեր սփռելով՝ հազարաւորներ դիմաթաւալ դեռին կը ձգէ։ Կռիւի ամէնէն տաք շրջանին, Պէշիր տեսնելով թէ իր զօրքերը տկարութեան նշաններ կու տան, եւ շատեր արդէն փախուստի ճամբան բռնած են, առաջ կ'անցնի, կը քշէ ձին եւ հակայարձակման նշան կու տայ. բայց անօգուտ, սարսափը ինկած էր թուրք զինուորներուն սիրտը եւ խուճապի մը նշանները որոշ կը տեսնուէին։ Այս ահաւոր խառնուրդին մէջ, Պէշիր կը տեսնէ Գէորգ Մարզպետունին եւ կը խոյանայ հերոսին վրայ. Գէորգ Մարզպետունի կ'ընդունի անոր մարտահրաւէրը, եւ երկու քաջեր՝ երկու կայծակներու նման իրարու կը զարնուին։ Գէորգ Մարզպետունի արծիւի մը պէս բարձունքէն վար իջնելով, սուրի մէկ հարուածով Պէշիրի

1. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԹՂ., Պատմութիւն, Երուսաղէմ, 1867, էջ 445։

ձին երկու կտոր կ'ընէ. «Նախ կարթակոտոր զերիվար Բըշրայն առնէր նրանաւ սրոյն, մինչ զի հազիւ յայլ ձի աշտանակեալ փախչէր»[2]։

Պէշիր խուսափած էր Գէորգ Մարզպետունի սուրի հարուածէն. ձիէն վար իյտունելի սուրի հարուածէն. ձիէն վար իյտունելի սուրի հարուածէն. ձիէն վար իյտունելով հազիւ կրցած էր իր գլուխը ազատել եւ իր զինուորներէն մէկուն ձին առնելով փախուստի ճամբան բռնել։ Գէորգ կը հալածէ Պէշիրը եւ իր քաջերուն ալ օգնութեան կը հասնի. «Եւ աջակցեալ Գէորգայ տապաստ արկանէին զհոլովս ի Գէորգայ տապաստ արկանէին զհոլովս ի թշնամեացն, եւ ի փախուստ դարձուցանէին» կ'ըսէ պատմիչը[3]։ Պէշիր իր չունչը Դուին կ'առնէ, իբրեւ ամէնէն ապահով տեղը. իր եռեւէն Դուին կը հասնին նաեւ «Իսկ կարաւան թշնամեացն այսանակ ձանօք գնացեալ մտին ի Դուին քաղաք, եւ բազում սպառնալեօք ջնայլին վրէժս ի բնակչաց ամրոցին պահանջել»[4]։ Այս պատերազմին զուցէ ականատես կամ ականատերազմին զուցէ ականատես կամ ականջալուր եղած էր Յովհ. կաթողիկոս՝ մեր պատմիչը. իր հայրապետական աթոռն ալ Թուրքերուն ձեռքը ինկած էր. իսկ ինքը թափառական՝ ապաւինած էր Աշոտ Բագրատունի՝ Բագարան, եւ անկից ալ իշխանին քով, Բագարան, եւ անկից ալ իշխանին քով, Բագարան, եւ անկից ալ իշխանին քով,

կրկին փոթորիկ մը կը փրթի Վայոց ձորի դլխուն· այս անդամ Սելճուք Թուրքեր կ'արշաւեն դէպի Սիւնիք, անոնք կու դան կը պաշարեն Բեղուայ բերդը, եւ 1166ին, երկար կռիւներէ ետք՝ կը դրաւեն: Ելլակուղ ամիրան յաղթանակով՝ Գեղի բերդ կը մտնէ· «Ի սոյն ժամանակս առան եւ մնացեալ դղեակք Կապանին յայլազդիս, Գրհամ, եւ Գեղի, եւ Կաքաւաբերդ»[7]:

Այս շրջանէն բաւական ժամանակ մը ետք՝ ինչ որ կ'երեւի Գեղի բերդը կրկին կ'անցնի Հայերուն ձեռքը, այնպէս որ Իւանէ Աթաբէկ՝ Զալալէտտինի արշաւանքներու ժամանակ՝ 60·000 զօրքերով կը կռուի անոր դէմ, բայց դժբախտաբար կը յաղթուի 1224ին՝ և հազիւ կրնայ ինքզինքը Գեղիի բերդը ձգել ու ազատիլ· «Աթաբէկն Իւանէ հազիւ տասն արամբ զերծեալ անկանի յամուրն Գեղի···»[8]:

Այս թուականէն ետք (1224), այլեւս Գեղի բերդը չի յիշուիր մեր պատմութեան մէջ: Սակայն ԺԳ· դարուն վերջերը գրուած յիշատակարանի մը մէջ կը կարդանք· «Որ է աշխարհին Այրարատեան ի դաւառին Դուին քաղաքի, մերձ առ զղեկին Բեղաղոյ, որ վերահայի ի դեան Ազատ···»[9]: Հոս յիշատակագիրը Գեղի բերդի դիրքին մասին մանրամասնութիւն կու տայ, տեղագրելով զայն Դուինէն ոչ շատ հեռու, Ազատ գետի վերայ, գուցէ անոր ակնաղբիւրին մօտերը: Գեղի բերդը մօտիկ ըլլալով Դուինի (արաբական իշխանութեան կեդրոն), ուրկէ բանակները կը մեկնէին դէպի հիւսիս, բնականաբար ամէնէն աւելի պէտք է ենթակայ եղած ըլլայ Արաբներու արշաւանքին եւ կողոպուտներուն: Ահա թէ ինչո՞ւ Գեղի բերդին բնակիչները կը ստիպուին թողուլ եւ հեռանալ այդ շրջանէն:

ԲԵՐԴԻՆ ՆԵՐԿԱՑ ՎԻՃԱԿԸ

Բերդին ներկայ վիճակին մասին, իրական նկարագրութիւն մը կու տայ մեզի Գարեգին Կթղ· Յովսէփեան, որմէ առնելով կը դնենք հոս քանի մը մանրամասնութիւններ· «Վանստանից մի քանի վերստ դէպի արեւելք, բարձր ժայռերի դլխին՝ երեւում է Բեղուայ անմատչելի բերդը, այժմ Ղալատիպի կոչուած···: Ճանապարհը բարձրանում է ուղղահայեաց ժայռերի տակով, սարսափ ազդելով անցորդին· բերդը դտնուում է լերան հիւսիս-արեւելեան անկիւնում· այդ կողմից էլ նա պատուած է հաստ պարսպով եւ բուրդերով, միակ մատչելի կողմը···: Հիւսիսային բուրդերի թիւը ութ է, նրանց բարձրութիւնը տաս մեդրից աւելի· բուրդերից ոմանք՝ ներքեւում նախասենեակներ ունին, հաւանօրէն զօրքի համար, իսկ մէջը բոլորակ սենեակ, Անիի նման, որ քանդուած է այժմ, թուով քիչ եւ փոքր լուսամուտներով: Բերդի հիւսիսային անկիւնում, դարբասի մօտ, մի վիմափոր եկեղեցի կայ՝ վէմ քարով, դրան ճակատին խաչ: Բերդի արեւմտեան կողմն էր միջնաբերդը, որի երեք սենեակները նկատելի են, իսկ չորրորդի մէջ երկու հոր կայ ու կրով շինած եւ երեսը ծեփած: Պարիսպը շինուած է սրբատաշ, գորշ եւ կարմրաւուն քարերով, յիշեցնելով Անիի պարիսպները կամ Հաւուց Թառի Ամենափրկիչ վանքը: Այդ մասն, ուրեմն, ԺԲ· դարու վերջից կամ ԺԳ·ի սկզբից աւելի հին լինել չի կարող»[10]:

Սովետ· Հայաստանի քարտէսին վրայ բերդին տեղն ու դոյութիւնը նշուած չըլլալը՝ զարմանք կ'ազդէ մեզի, մինչ ուրիշ բերդեր, ինչպէս Եղեղնաձորի, Ալագեազի, նկատի առնուած են եւ տեղագրուած, թէեւ միայն իրենց աւերակներու մէջ գոյութիւն ունենան:

Հ· ՄԻՐԱՑԷԼ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

7· ՎԱՐԴԱՆ ՊԱՏՄԻՉ, Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 128:

8· ՅԱԿՈԲԵԱՆ Բ· Ա·, Մանր ժամանակագրութիւններ, Ա· հտ·, Երեւան, 1956, էջ 39:

9· Հմմտ· ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ ԳԱՐ· ԿԹՂ·, Խաղբակեանք, Ա·, էջ 70: – Յիշատակարանք ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1951, էջ 653:

10· Հմմտ· ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ ԳԱՐ· ԿԹՂ·, Խաղբակեանք, Ա· հտ·, Վաղարշապատ, 1928, էջ 65:

ՁԵՌԱԳԻՐ ՇԱՐԱԿՆՈՑՆԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

(Շար· տե՛ս «Բազմավէպ», 1969, Բ· 8–10, էջ 193)

ԿԱՆՈՆ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ

Ընդարձակ յօդուածով ցոյց տուած ենք որ ապաշխարութեան բնոյթ ունէին միայն ողորմեաները, թերեւս նաեւ Հարցեալ: Ցինանց շարականները, զլխաւորաբար հարցերն ու տէր յերկնիցները, փառաբանական չեշտ մը կը կրեն: Ցինանց կանոնները բաղկացած են հարցերէ, ողորմեաներէ, տէր յերկնիցներէ· նախապէս տեսանք թէ ի՛նչպէս ութ ձայներու կարգով առանձին հաւաքուած են «Մեծակարգով առանձին հաւաքուած են «Մեծակարգով առանձին հաւաքուած են «Մեծակարգով յարութեան»· յաջորդաբար պիտուսցէք յարութեան»· յաջորդաբար պիտի տեսնենք թէ շարակնոցի վերջաւորութեան կան «Օրհնութիւնք յարութեան»: Թեան կան «Օրհնութիւնք յարութեան»: Կը պակսին յատուկ շարականներ համբարձի համար:

Յարութեան կանոնին հարցերը թիւով 42 են· նոյնքան են նաեւ ողորմեա շարականները, մինչ տէր յերկնիցները՝ 51: Իւրաքանչիւր ձայնի համար, ԱՁ–ԴԿ, ունինք անհաւասար թիւով կանոններ, այսպէս՝ ԴՁ ունի եօթը կանոն, ԲՁ, ԴԿ՝ վեցական, ԱՁ, ԱԿ, ԲԿ, ԳՁ՝ հինգական, ԳԿ՝ երեք: Ցինանց 42 հարցերուն միջանկեալ կը հանդիպին զանազան տօներ, որոնք ունին իրենց յատուկ կանոնները: Այսպէս Զատիկին յաջորդող Երկուշաբթին (Մեռելոց) կը կատարուի Հանգստեան ԱՁ հարցը «Օրհնեալ ես դու Քրիստեան ԱՁ հարցը «Օրհնեալ ես դու Քրիստոս»· նոյն Շաբաթ օրը՝ Յովհաննու Մկրտչի գլխատման տօնը ունի յատուկ կանոն մը, ու յաջորդաբար երկրորդ Զորեքշաբթին՝ Աստուածածնի Աւետման տօնը, երրորդ Կիրակին՝ Աշխարհամատրան, հինգերորդ Կիրակին՝ Երեւման Խաչին, վեցերորդ Հինգշաբթին՝ Համբարձման, եւ հուսկ Կրկին Ծաղկազարդի կանոնները՝ շատ հին ժամանակներէ ի վեր ունին իրենց յատուկ կանոնները, որոնցմով կը լրանան Ցինանց 49 օրերը, ու յիսներորդ օրը կը սկսի Պենտակոստէն:

Անցնինք աւելի մանրամասն քննութեան:

Գրեթէ բոլոր ձեռագիր շարակնոցներու մէջ, Ցինանց առաջին շաբթուան պատկերը հետեւեալն է·

Ա· Կանոն Զատկի· Այսօր յարեաւ·

Բ· հ· Որ եկիր ի փրկութիւն·

Գ· Բշ· Մեռելոց· Հ· ԱՁ հանգստեան·

Դ· հ· Պայծառացիր եկեղեցի·

Ե· հ· Օրհնեալ ես Տէր Աստուած·

Զ· հ· Ընդ երիս մանկունսն·

Է· հ· Լոյսդ որ ի հրեղէն·

Ը· Գլխատումն Յովհ· Մկրտչի·

Ծանօթ է մեզի որ Զատկի կանոնը «Այսօր յարեաւ ի մեռելոց» իր սարքով, յօրինած է Ներսէս Լամբրոնացի, որմէ առաջ շատ հաւանաբար կը կիրարկուէր Ցինանց շարականներու առաջին հարցը ԱՁ· «Որ եկիր ի փրկութիւն»: Լամբրո-

© National Library of Armenia